

KS. JAN WIŚNIEWSKI

Archiwa, Biblioteki
i Muzea Kościelne. T. 42: 1981

WARMIŃSKIE WIZYTACJE KROMEROWSKIE

A. WIZYTACJE KANONICZNE PARAFII W DIECEZJACH

I. WSTĘP

1. WIZYTACJE W OGÓLNOŚCI

Urząd biskupi nakładał na każdego ordynariusza diecezji obowiązek i prawo wizytowania podległego jego władzy terenu kościelno-administracyjnego¹. Nie zawsze jednak biskupi diecezjalni byli posłuszni tym wezwaniom i niekiedy zaniedbywali oficjum wynikające z ich urzędu. Tak również, szczególnie w XV i pierwszej poł. XVI w., biskupi zaniedbywali obowiązek wizytowania parafii w diecezji². Jakkolwiek wizytacje znano w Polsce od najdawniejszych czasów, to jednak szczyt ich rozkwitu nastąpił po reformistycznym soborze w Trydencie. Właśnie to sobór trydencki (1545—1563) dokonał reformy w dziedzinie wizytacji parafii. Nakazał ordynariuszom — tak biskupom diecezjalnym, jak i administratorom prawnie ustanowionym wizytować podległy sobie teren osobiście, a w razie niedyspozycji przynajmniej katedrę i parafie kolegiackie istniejące na jego terenie jurysdykcyjnym. Pozostałe parafie winni, na specjalne polecenie biskupa, wizytować archidiaconi, jako osoby delegowane przez rządcę diecezji. W każdym wypadku biskupi odpowiadali za przeprowadzenie wizytacji w swojej diecezji³. Najogólniej mówiąc, wizytacji kanonicznej biskupa diecezjalnego (to samo należy odnieść do wizytatorów delegowanych przez biskupa) podlegały osoby, instytucje i rzeczy znajdujące się na terenie objętym wizytacją⁴. Wizytacje stanowiły akt wpro-

¹ P. Melchers: *De canonica dioecesium visitatione*, Coloniae 1839; S. Librowski: *Wizytacje diecezji włocławskiej...* „Arch. Bibl. Muz.” t. 8: 1964 s. 13; A. Tomczak: *Kancelaria biskupów włocławskich w okresie księgi wpisów*, Toruń 1964, s. 45.

² A. Tomczak: *Kancelaria*, s. 45.

³ *Concilium Tridentinum. Diariorum, actorum, epistolarum, tractatum* tomus 6. Actorum pars 3, vol. 1, Friburgi 1950, s. 182—185 (sesja XXIV, kan. 2—3); S. Librowski: *Wizytacje*, s. 105, przyp. 764; A. Tomczak: *Kancelaria*, s. 47.

⁴ H. E. Wyczawski: *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956, s. 79—83, 144—148.

wadzający, przygotowawczy do mającego się odbyć synodu diecezjalnego, który zajmował się rozstrzygnięciem ważniejszych sporów i usuwaniem wykroczeń ujawnionych w trakcie wizytowania parafii całej diecezji⁵. Powszechne prawo kościelne przewidywało i rozróżniało dwojakiego rodzaju wizytatorów: zwyczajnych i nadzwyczajnych. Do zwyczajnych zaliczano biskupów na terenie własnej diecezji, archidiakonów w ich archidiakonatach oraz dziekanów w ich dekanatach. Natomiast do grupy wizytatorów nadzwyczajnych, czyli delegowanych specjalnym aktem do wykonania wizytacji danego okręgu czy też całej diecezji, zaliczano każdego godnego tej funkcji duchownego, nie pomijając archidiakonów i dziekanów⁶.

Można wyróżnić kilka rodzajów wizytacji diecezji. Istniały wizytacje zewnętrzne, którym podlegały kościoły, instytucje, dochody, parafianie i całe duszpasterstwo, oraz wewnętrzne, w czasie których kontrolowano tylko duchowieństwo. Bardzo rzadko odrębnie przeprowadzano te dwa rodzaje wizytacji. Rozróżnia się wizytacje ze względu na zasięg terytorialny — diecezji, archidiakonatu itd. Biorąc pod uwagę osobę wizytatora można mówić o wizytacji biskupiej, archidiakońskiej, „komisarycznej czyli przeprowadzanej przez wizytatorów delegowanych” oraz wizytacji dziekańskiej. Najistotniejszym podziałem wizytacji jest ich rozróżnienie ze względu na znaczenie i charakter. Biorąc pod uwagę ten aspekt, należy mówić o wizytacjach generalnych i zwykłych. Zazwyczaj z wizytacją generalną łączono kontrolowanie terenu całej diecezji, ale to jeszcze nie stanowiło o charakterze generalnym wizytacji. Wyraźny nakaz biskupa, cel jaki miała osiągnąć wizytacja i powaga jakiej nadawano tej lustracji decydowała o generalnym charakterze wizyty. Wizytacjami zwykłymi nazywano te, które przeprowadzano najpierw każdego roku, a w późniejszym czasie co trzy lata. Można mówić też o wizytacjach specjalnych lub nadzwyczajnych. Były one bardzo zbliżone, podobne do wizytacji generalnych. Przeważnie dotyczyły wizytowania spraw gospodarczych kościoła, parafii, archidiakonatu czy wreszcie całej diecezji⁷.

Wynikiem przeprowadzonej wizytacji bywały pisemne protokoły sporządzone przez notariusza publicznego, którego obierali sobie członkowie komisji wizytacyjnej. Sporządzone akta wizytacyjne przekazywano do kancelarii biskupiej po zakończeniu prac wizytatorów, gdzie dość często przepisywano je na czysto. Poprzez to nadawano im właściwy wygląd zewnętrzny, a następnie opraciwano protokoły wizytacyjne, jednej akcji, w księgę⁸.

2. PRZEDKROMEROWSKIE WIZYTACJE WARMIŃSKIE

Sobór trydencki przyniósł ogromne ożywienie życia religijnego w Kościele, a także wzmoczenie działalności administracyjno-dyscyplinarnej. Trydent stał się motorem rozkwitu akcji wizytacyjnych w poszczególnych diecezjach Europy, a również w Polsce. Diecezja warmińska może poszczycić się faktem, że jako pierwsza (równocześnie z diecezją krakowską) rozpoczęła realizowanie uchwał soboru trydenckiego dotyczących wizytowania poszczególnych parafii

⁵ S. Librowski: *Wizytacje*, s. 106.

⁶ Tamże, s. 110—126. Nie omawia się tutaj szczegółowo tego zagadnienia, gdyż byłoby to powtórzenie pracy S. Librowskiego.

⁷ Tamże, s. 116—122.

⁸ Tamże, s. 130—132; A. Tomczak: *Kancelaria*, s. 59—60.

w diecezji⁹. Kardynał Stanisław Hozjusz, legat soboru trydenckiego, zapowiedział wizytację diecezji warmińskiej na 1565 rok. Wizytacja ta z przerwami, spowodowanymi zmianą rządcy diecezji, trwała do 1572 roku. Wizytację rozpoczętą przez S. Hozjusza dokończył jego następca, koadiutor Marcin Kromer¹⁰. Należy nadmienić, że ten drugi przeprowadził za swoich rządów jeszcze jedną wizytację w diecezji, która przypadła na lata 1581—1582¹¹.

W Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie przechowywane są protokoły wizytacyjne pochodzące z okresu potrydenckiego. Nie odnaleziono innych, przedtrydenckich protokołów wizytacyjnych diecezji warmińskiej. Zapewne odbywano je w okresie przedtrydenckim, o czym dobitnie świadczy instytucja sądów synodalnych, znana w biskupstwach pruskich. Pierwsza księga protokołów wizytacyjnych, o sygnaturze B 3, zawiera akta wizytacyjne z lat 1565—1572. Właśnie tę część sprawozdań wizytacyjnych lustracji 1565—1572, które powstały za rządów Stanisława Hozjusza przed jego odejściem do Rzymu, można by nazwać przedkromerowskimi protokołami wizytacyjnymi diecezji warmińskiej. Druga część akt tejże wizytacji jest wytworem aparatu administracyjnego koadiutora warmińskiego Marcina Kromera¹².

Zatem widoczny jest udział Marcina Kromera w realizowaniu uchwał soborowych, nie tylko poprzez kontynuowanie wizytacji rozpoczętej przez Hozjusza, ale również w przeprowadzeniu samodzielnej wizytacji zapowiedzianej na połowę 1581 roku. Ta wizytacja generalna była dopiero drugą wizytacją diecezji warmińskiej w łańcuchu wizytacji organizowanych po soborze trydenckim. Na pewno była ona lepiej przygotowana niż pierwsza potrydencka wizytacja warmińska, którą przeprowadził według wskazań kardynała¹³. Za taką tezę przemawia fakt, iż Marcin Kromer miał w tym względzie wielkie doświadczenie i nie ulega wątpliwości, że skorzystał z niego w odniesieniu do własnej diecezji, w której przeprowadzał wizytacje. Przed przybyciem na Warmię był on aktywnym dostojnikiem Kościoła krakowskiego, biorąc udział w ważniejszych akcjach, przeprowadzanych na terenie diecezji. Na przykład w roku 1550 został, wraz z kanclerzem Przeclawskim, mianowany wizytatorem kościoła i klasztoru w Pińczowie. Wprawdzie do tej wizytacji nie doszło, ale mimo to sami wizytatorzy musieli poczynić pewne przygotowania w tym kierunku. Nic obeszło się bez dokładnego przestudiowania „Formy wizytacji” z 1546 roku, a także przeglądu protokołów wcześniejszych wizytacji krakowskich. Poza tym będąc w Krakowie do 1569 roku zapewne żywo interesował się akcją wizytacyjną, przeprowadzaną przez biskupa Filipa Padniewskiego. Zostawszy w roku 1569 koadiutorem warmińskim, przystąpił do za-

⁹ T. Glemma: *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570*, „Nasza Przyszłość”, t. 1: 1946, s. 43—96; S. Librowski: *Wizytacje*, s. 108—109. Można twierdzić, że diecezje warmińska i krakowska rozpoczęły i zapoczątkowały jako pierwsze w Europie ożywiony ruch wizytacyjny po soborze trydenckim (trzeba tu jeszcze wspomnieć diecezję bergamską — wizytacje z 1565 roku). Do takiego wniosku — idąc za S. Librowskim — skłania fakt, że w Mediolanie rozpoczęto akcję wizytacyjną w 1566 roku, a w Kolonii w 1569. Zatem biskupi polscy byli prekursorami w tej dziedzinie.

¹⁰ ADWO (Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie), Archiwum Biskupie, B 3: Opisy kościołów i wizytacje — Acta visitationum ecclesiarum Episcopatus Varmiensis 1565—1572, kart 259.

¹¹ ADWO, Archiwum Biskupie, B 2: Opisy kościołów i wizytacje — Acta visitationis generalis ecclesiarum Episcopatus Varmiensis 1581, kart 509.

¹² ADWO, Archiwum Biskupie, B 3: Opisy kościołów i wizytacje, k. 221—259.

¹³ ADWO, Archiwum Biskupie, A 88: Akta Kurii, k. 11.

kończenia wizytacji, rozpoczętej przez Stanisława kardynała Hozjusza¹⁴. Zatem koadiutor M. Kromer organizując wizytację generalną (1581—1582) w diecezji warmińskiej wzorował się na wcześniejszych wizytacjach przeprowadzanych w diecezji krakowskiej i warmińskiej (na lustracjach hozjuszowskich).

II. PODSTAWOWE WIADOMOŚCI O WIZYTACJACH BISKUPA MARCINA KROMERA

1. PODSTAWA PRAWNA

Koadiutor Marcin Kromer, zapowiadając kontynuowanie wizytacji rozpoczętej za rządów kardynała Hozjusza, wyraźnie powołuje się na postanowienia i statuty synodalne. W liście do duchowieństwa diecezji warmińskiej z 13 lutego 1570 roku tak pisał: „Cum primum per anni tempus et alias occupationes meas licuerit, visitationemque a quibusdam praelatis, iussu eiusdem Reverendissimi et Illustrissimi Domini prius institutam, debitae executioni secundum canones ss. conciliorum et statuta synodalia mandare in animo habeo”¹⁵. Niewątpliwie chodzi tu o postanowienia soboru trydenckiego, a także statuty synodu diecezjalnego, odbytego za czasów kardynała Stanisława Hozjusza w roku 1565, „którego celem było wprowadzenie w życie uchwał soboru trydenckiego”¹⁶. Dokumenty soboru trydenckiego, sesja XXIV, kanon 2—3, najwyraźniej przypominają o obowiązku odbywania wizytacji przez biskupów diecezjalnych¹⁷.

Następna generalna wizytacja diecezji warmińskiej, przypadająca na drugą połowę 1581 roku i pierwszą część 1582, została zorganizowana przez Marcina Kromera jako ordynariusza warmińskiego. Celem właściwego przygotowania tej wizytacji Marcin Kromer wydał odpowiednie dokumenty do duchowieństwa diecezjalnego: „Edictum ad parochos de futura visitatione et morum reformatione”¹⁸ oraz „Promulgatio visitationis”¹⁹. W edykcie do duchowieństwa warmińskiego z 5 listopada 1580 roku tak pisał: „Nasze obowiązki dusz-

¹⁴ J. Kalinowska, J. Wiśniewski: *Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów Marcina Kromera (1581)*. „Kom. mazur.-warm.”, nr 2: 1979, s. 142—143.

¹⁵ ADWO, Archiwum Biskupie, A 88: Akta Kurii, k. 11. Ponieważ wspomniane statuty powstały za rządów kardynała Hozjusza, nie omawia się ich bliżej na tym miejscu. Nie odnaleziono zarządzenia kardynała o wizytacji, ani też formularza wizytacyjnego z roku 1565, co nie oznacza, że takowe nie istniały.

¹⁶ J. Śojka: *Ustawodawstwo synodalne biskupa Marcina Kromera († 1589)*. „Stud. warm.” t. 7: 1970, s. 342.

¹⁷ S. Librowski: *Wizytacje*, s. 105, przyp. 764.

¹⁸ ADWO, Archiwum Biskupie, A 88: Akta Kurii, k. 93v—94v: List M. Kromera do duchowieństwa z 5 listopada 1580 r.

¹⁹ Tamże, k. 105: List M. Kromera do księży diecezji z 20 kwietnia 1581 r. „Pastoralis officii nostri non numerose optamus nos quidem pro virtute nostra Domino adiuvante praestare, cum alia officia nostra tum ea, quae Deus ipse per Ezechielem prophetam in pastoribus requirit. Quae sane frequenti visitatione ecclesiarum et synodorum institutione potissimum peraguntur. Verum in utraque hoc ceteris nec inconvenientibus causis hactenus per aliquot annos impediti sumus. Ne modo quaedam partim eadem, partim alia impedimenta desunt. Qualia sunt, tempus anni, morbi populares, et pestis per nonnulla episcopatus nostri loca serpens aliis etiam numerosis”. — Fragment listu promulgującego wizytację: „Saepe nobis hisce annis in animo fuit, ut pro officio nostro rursus rebus et sacris canonibus ita postulantibus generalem visitationem per hanc dioecesim nostram institueremus”.

pasterskie, nie ujęte zwyczajami, życzymy sobie osobiście za pomocą naszego Pana postawić na czele z innymi naszymi obowiązkami, jakie tenże sam Bóg przez proroka Ezechiela pozostawił pasterzom. Należy z cierpliwością praktykować, w sposób rozumny częste wizytacje kościołów i instytucję synodów; wprawdzie w drugiej i co do reszty spraw nie byliśmy powstrzymywani przez wiele lat tak dalece niezgodnymi [niepodobnymi] przyczynami. Jednak nie tylko w tej samej części, ale również w innej przeszkód nie brakowało. Jakie są przyczyny: pora roku, choroba powszechna i zaraza, która przeszła jak wąż przez niemalą część naszego biskupstwa, a także wiele innych [przeszkód]". Również w „Promulgatio visitationis” biskup Marcin Kromer powołuje się jednoznacznie na źródło i prawo przeprowadzania wizytacji w diecezji — „Tego roku nurtowała nas myśl, aby z naszego obowiązku, nowego porządku rzeczy i świętych kanonów tak postulujących została ustanowiona generalna wizytacja dla naszej diecezji”.

Można zatem twierdzić, że Marcin Kromer zapowiadając kontynuowanie czy też organizując wizytację w diecezji warmińskiej, zawsze powoływał się na powszechne prawo kościelne, na postanowienia niedawno zakończonego soboru trydenckiego oraz na prawo partykularne (statuty synodów warmińskich).

2. FORMULARZ WIZYTACYJNY

Marcin Kromer, przystępując do kontynuowania wizytacji, w liście pasterskim z 14 lutego 1570 roku zapowiedział, że będzie jej dokonywał „...debitae executioni secundum canones ss. conciliorum et statuta synodalia...”²⁰. Ostatni synod warmiński, po którym następowała wizytacja, czy raczej zakończenie akcji wizytacyjnej za Marcina Kromera, miał miejsce w Lidzbarku w 1565 roku²¹. Należy zatem przypuszczać, że kardynał Stanisław Hozjusz zarządzając wizytację być może nie wydawał, ani też nie nakazał opracować specjalnego formularza wizytacyjnego. Mógł bowiem kierować się wyłącznie tym, co zostało postanowione na wyżej wspomnianym synodzie diecezjalnym. Tak samo zapewne postąpił jego następca, wtedy jeszcze koadiutor, Marcin Kromer. Ponieważ nie ma na to wyraźnych wzmianek, nie można tych przypuszczeń przyjmować za pewnik. M. Kromer mógł w swym liście pasterskim, powiadającym o wizytacji, wskazać na prawo powszechne i partykularne, co wcale nie oznacza, że delegaci kromerowscy nie otrzymali lub nie opracowali, pod kierunkiem koadiutora szczegółowego formularza wizytacyjnego. Za powyższym może przemawiać to, że hozjańska część wizytacji 1565—1572 wypadła niekorzystnie na tle części kromerowskiej.

Inaczej przedstawiała się rzecz w przypadku ogłoszenia wizytacji generalnej na przełomie 1581—1582 r. W rejestrze kancelaryjnym zatytułowanym „Liber processuum ad parochos dioecesis Varmiensis” znajduje się formularz dla przyszłej wizytacji²². Te artykuły wizytacyjne zatytułowano następująco: „Ratio visitandi ecclesias dioecesis Varmiensis” (Sposób wizytowania kościołów diecezji warmińskiej).

²⁰ Tamże, k. 11.

²¹ *Constitutiones synodales dioecesis Varmiensis*, Braunsberg 1612; *Constitutiones synodales Varmienses, Sambiensens, Pomesanienses, Culmenses, necnon provinciales Rigenses*, ed. F. Hipler, Braunsberg 1899.

²² ADWO, Archiwum Biskupie, A 88: Akta Kurii, k. 94v—104; J. Kalinowska, J. Wiśniewski: *Najstarszy warmiński formularz*, s. 144—145, 156—163.

„Jaką zatem treść i rodzaj informacji kryje kromerowski formularz wizytacyjny z 1581 roku? Całość spraw podlegającą badaniom wizytatorów można zgrupować najogólniej w dziesięciu głównych zagadnieniach: 1. Beneficja, 2. Bractwa, 3. Sprawy gospodarcze, 4. Liturgia — kult, 5. Klasztory, 6. Kontrreformacja, 7. Personalalia, 8. Stypendia lipskie, 9. Szkoły, 10. Szpitale.

Każdy protokół wizytacyjny konkretnej parafii rozpoczynał się wstępem, określającym jej przynależność administracyjną. Wprawdzie kromerowski formularz wizytacyjny nie zawiera takiego wstępu, jednak był on oczywisty i stanowił podstawowy element, którego nie sposób było pominąć i przejść do dalszych zagadnień, że widać uznano za rzecz zbędną umieszczenie go w kwestionariuszu. Zatem akta wizytacyjne stają się doskonałym źródłem do opracowania sieci parafialnej i przynależności do archiprezbiteratów. Dalej akta wymieniają poszczególne wsie w ramach parafii, co stwarza możliwość badań nad osadnictwem warmińskim II połowy XVI wieku.

Następne zagadnienie to beneficja i sprawy gospodarcze, które można nazwać ogólnie uposażeniem. Rozróżnia się tu uposażenie proboszcza i kościół parafialny od innych instytucji kościelnych. Protokoły wizytacyjne nie ograniczają się tylko, w myśl polecenia formularza wizytacyjnego, do opisu aktualnego stanu posiadania danego beneficjum, ale sięgają do źródeł, które spowodowały powstanie tego uposażenia, a także omawiają kwestię prawnego korzystania z uposażenia, łączenia beneficjów oraz pełnienia woli fundatorów. Dalej, zajmują się stanem zachowania budynków sakralnych, mieszkalnych i gospodarczych oraz tym, w jakiej formie te dochody napływają do korzystającego z uposażenia. Bardzo ważne dla historyków sztuki są uwagi wizytatorów o wyposażeniu kościoła.

Osobne zagadnienie stanowią bractwa: historia ich powstania oraz kwestia zachowania pewnych zwyczajów i obrzędów obowiązujących członków danego bractwa. Kwestionariusz porusza również sprawę dochodów bractw i opisuje ich aktualny stan posiadania.

Bodajże najobszerniej kromerowski formularz wizytacyjny traktuje sprawy liturgii i kultu bożego. Według kwestionariusza wizytatorzy powinni skupić się nad zachowaniem odpowiednich przepisów w czasie sprawowania poszczególnych sakramentów i odprawiania nabożeństw, a także nad stanem poszczególnych paramentów kościelnych, co jest nie tylko ważne dla historyka liturgii, ale i historyka sztuki.

Szczególnie dokładnie kwestionariusz poleca zająć się duchowieństwem. Biskupa interesowało pochodzenie proboszcza i innych duchownych — wszystkie dane personalne, wykształcenie, stan życia religijno-moralnego, posłuszeństwo wobec przełożonych [zwłaszcza biskupa] oraz jego najbliższe otoczenie i kontakty towarzyskie. Do grupy spraw personalnych należy wliczyć opinie o obyczajach, wierze, wynagrodzeniu służby kościelnej: ministrantów, kościelnych, zarządców dochodów parafialnych oraz innych pomocników przykościelnych. Parafianie byli badani pod względem uczestnictwa we mszy św. i nabożeństwach. Wizytatorów interesowało to, czy na terenie parafii są heretycy, czy praktykuje się obrzędy zabobonne i jakie jest morale parafian.

Akcja kontrreformacyjna wyrażała się w ścisłej kontroli bibliotek i książek nauczycieli oraz pieśni wykonywanych w czasie nabożeństw. O ile wizytatorzy natknęli się na jakieś książki lub pieśni zagrażające wierze, mieli obowiązek usunąć je. Ratowaniu Warmii przed zalewem innowierstwa służyć

miały imienne spisy heretyków, aby później podjąć wobec nich odpowiednią akcję.

Klasztory. W czasie wizytacji zwracano uwagę na ćwiczenia duchowne, warunki mieszkaniowe, liczbę zakonnic.

Szpitala. Ich wizytacje obrazują stan ówczesnego leczenia, opieki nad chorymi i warunki przyjęcia do zakładu leczniczego. Protokoły wizytacyjne przedstawiają dość szczegółowo stan uposażenia szpitali.

Osobną kartę stanowi szkolnictwo: stypendia lipskie i szkoły parafialne. Formularz zalecał spisać wszystkich uczniów korzystających ze stypendium oraz wskazać źródło pochodzenia tego stypendium dla biednych studentów warmińskich w Lipsku, jak również informację o tym, kto ich tam wysłał i jakie były efekty ich nauki. Historycy szkolnictwa parafialnego mogą sporo dowiedzieć się z protokołów wizytacyjnych o liczbie uczniów, sposobie nauczania i obyczajach nauczycieli²³.

W kromerowskim formularzu wizytacyjnym tzw. wizytację zewnętrzną zatytułowano „Die visitatione ecclesiarum parochialium” (Wizytacja kościołów parafialnych). Wizytacja wewnętrzna nosi tytuł „Visitatio domus parochialis, parochi et parochianorum” (Wizytacja domu parafialnego, proboszcza i parafian). Natomiast trzecia część wizytacji obejmowała te instytucje, które nie były ściśle związane z działalnością czy oddziaływaniem duszpasterskim Kościoła, mianowicie biblioteki, szkoły i szpitale. Można zatem powiedzieć, że schemat wizytacji kromerowskiej z przełomu lat 1581/1582 był taki sam jak w diecezji krakowskiej, którą to wizytację przeprowadzano za rządów biskupa F. Padniewskiego (1560—1578). Zresztą warmiński formularz wizytacyjny w zasadniczym zrybie nie odbiegał też od krakowskiej „Formuły wizytacji kościołów, kleru i świeckich, szpitali i klasztorów z r. 1546”. Kwestionariusze klasztorów stanowiły integralną część całej „Formuły wizytacji” z 1546 roku, ale praktycznie były trzecim etapem wizytacji parafialnej, poza częścią zewnętrzną i wewnętrzną²⁴.

Omawiany formularz wizytacyjny stanowił swego rodzaju przewodnik i podręcznik dla delegowanych przez biskupa wizytatorów. Pouczał o sposobie prowadzenia wizytacji a także o tym, jak należy sporządzać protokoły wizytacyjne poszczególnych parafii.

B. OPIS AKT WIZYTACYJNYCH I PRZEBIEG WIZYTACJI

I. AKTA WIZYTACYJNE ZA LATA 1565—1572

1. TYTUŁ RĘKOPISU

Akta wizytacyjne 1565—1572, zebrane i oprawione w jedną księgę, można zatytułować następująco: Akta wizytacji diecezji warmińskiej przeprowadzonej w latach 1565—1572 na polecenie kardynała Stanisława Hozjusza i koadiutora Marcina Kromera. Omawiana księga posiada dwa tytuły późniejsze, ale nie pochodzące z czasów Marcina Kromera. Tytuł późniejszy brzmi: „Acta visitationum ecclesiarum episcopatus Varmiensis 1565—1572”. Ten tytuł umieszczil na pierwszej stronie księgi, w drugiej połowie XIX wieku, sekretarz bi-

²³ Tamże, s. 141—142, 146—156.

²⁴ S. Librowski: *Wizytacje*, s. 125.

skupi i archiwista — Marcin Saage. Drugi tytuł księgi jest dziełem Eugeniusza Brachvogla, który dokonał tego wpisu na początku XX wieku. Brachvogel owe protokoły wizytacyjne określił następująco: „Bischöfliche Archiv zu Frauenburg Ostpreussen B no. 3”²⁵.

2. OPIS ZEWNĘTRZNY AKT

Rękopis akt wizytacyjnych 1565—1572, znajdujący się w zespole archiwum biskupiego w ADWO (Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie) został zaopatrzony sygnaturą B 3. Językiem wizytacyjnych protokołów kromerowskich za lata 1569—1572 jest łacina, a także, w bardzo niewielu wypadkach, język niemiecki — używany szczególnie tam, gdzie przedstawiano sprawy gospodarczo-ekonomiczne²⁶. Jest to księga in folio o wymiarach 350×240 mm. Cały zbiór akt wizytacyjnych liczy 259 kart sfoliowanych oraz kilka początkowych nie numerowanych. Karty 221 do 259 zawierają protokoły tych wizytacji, które zostały przeprowadzone z polecenia koadiutora Marcina Kromera²⁷.

Księgę akt wizytacyjnych — tom B 3 — można podzielić na dwie zasadnicze części. Pierwszą stanowią protokoły wizytacyjne narosłe w wyniku wizytowania kościołów z polecenia kardynała Stanisława Hozjusza²⁸. Drugą część księgi stanowią protokoły wizytacyjne wytworzone przez delegowanych wizytatorów Marcina Kromera²⁹. W tej drugiej części należy wyróżnić akta wizytacji kościołów archiprezbiteratu fromborskiego³⁰ i dobromiejskiego³¹. Protokoły dotyczące okręgu fromborskiego są pisane jedną, tą samą ręką. Brak jakichkolwiek poprawek w tej części protokołów wizytacyjnych świadczy o tym, że po oddaniu przez notariusza brudnopisu akt do kancelarii, zostały tam przepisane przez personel „Curiae episcopalis”. Należy również brać pod uwagę to, że notariusz towarzyszący delegatowi biskupiemu w czasie wizytacji mógł — po jej zakończeniu — przepisać na czysto protokoły wizytacyjne. Mamy tu więc do czynienia z indukta. Do takiego wniosku skłania podwójny nagłówek, który mogła sporządzić kancelaria po otrzymaniu gotowych protokołów wizytacyjnych³². Druga partia akt wizytacyjnych dotycząca archiprezbiteratu dobromiejskiego jest brudnopisem, brulionem (protokołem) pisany na gorąco w trakcie prac komisji lustracyjnej w Dobrym Mieście. Przekonywującym argumentem zdaje się być wielka ilość skreśleń i poprawek dokonanych na całej długości akt wizytacyjnych. Innym argumentem jest łatwo zauważalna chaotyczność w protokołach. Na przykład — opis rozmowy wizytatorów z dziekanem kapituły kolegiackiej, zamieszczony na kartach 139—142, został zakończony na k. 254 tego protokołu. To samo dotyczy „examinis domini Vincentii” zawartego na kartach 245—248, którego końcówkę

²⁵ ADWO, Archiwum Biskupie, B 3: Opisy kościołów i wizytacje, k. 1—2.

²⁶ Omawiając kwestię języka akt wizytacyjnych M. Kromera pominięto pierwszą część księgi protokołów B 3, w której zebrano akta parafii zwizytowanych za czasów S. Hozjusza. Jego koadiutor zakończył wizytowanie diecezji w latach 1569—1572. Np. w księdze B 3 użyto języka niemieckiego na k. 379.

²⁷ ADWO, Archiwum Biskupie, B 3: Opisy kościołów i wizytacje, k. 221—259.

²⁸ Akta wytworzone w tych latach nie interesują autora, gdyż nie należą do zakresu czasowego tematu pracy.

²⁹ ADWO, Archiwum Biskupie, B 3: Opisy kościołów i wizytacje, k. 221—259.

³⁰ Tamże, k. 221—238.

³¹ Tamże, k. 238—259.

³² Tamże, k. 221.

podaje k. 251 pod znamienym tytułem „Continuatio examinis domini Vincentii”³³.

Protokoły wizytacyjne z lat 1565—1572 zostały opracowane, już nie po raz pierwszy, pod koniec wieku XIX lub w początkach XX w okładki z tektury i papieru. Grzbiet księgi zabezpieczony został białą półskórą. Rękopis jest zachowany w dobrym stanie.

Brak jakichkolwiek śladów dawnych sygnatur. Najprawdopodobniej zostały usunięte w czasie dokonywania, przeprowadzania prac introligatorskich na przełomie XIX i XX wieku.

Druga, nie paginowana karta rękopisu zawiera alfabetyczny spis miejscowości-parafii, których protokoły wizytacyjne znajdują się w tym tomie. Ten spis rzeczy został sporządzony najprawdopodobniej w XVII—XVIII wieku. Autor tego spisu podał również numerację kart, na których można odszukać żądany akt protokołu wizytacyjnego odpowiedniej parafii³⁴.

Należy zaznaczyć, że księga akt wizytacyjnych za lata 1565—1572 nie zawiera w sobie tzw. dekretów reformacyjnych. Nie znaczy to wcale, aby takich w ogóle nie wydawano. Koadiutor warmiński Marcin Kromer wydał jeden ogólny dekret reformacyjno-powizytacyjny do całego duchowieństwa diecezji³⁵. Kromer następująco zatytułował wspomniany dekret: „Post visitationem anno proximo peractam; de tollendis quibusdam defectibus et abusibus”. Dekret reformacyjny został wydany w Lidzbarku 23 listopada 1573 roku³⁶. Koadiutor w tym dekreście zwraca szczególną uwagę na czytanie statutów synodalnych i innych zarządzeń diecezjalnych oraz ogólnokościelnych. Podkreśla wielką rolę i obowiązek troski o „inventaria ecclesiarum”. Następnie między innymi omawia kwestię chorych, katechezy, brewiarza, spowiedzi, zagadnienie konkubinatu, uczęszczanie duchownych do karczmy oraz sprawowanie kultu bożego. Jako dodatek do dekretu reformacyjnego załączono wzór wpisu do księgi chrztu i księgi małżeństw (chodzi o tzw. akta metrykalne)³⁷. Marcin Kromer tym samym pismem każdego z archiprezbiterów uczynił wykonawcą dekretów reformacyjnych: „Volumus autem, ut edictum archipresbyter quilibet, cum executionis nota, in calce harum manibus suis apposita, ad proximum parochum, et ille rursus ad alium de more transmittat, ultimus vero huc in cancellariam nostram referat, et quilibet descriptum habeat, sub poena synodali”. Innymi słowy archiprezbiter był odpowiedzialny za rozprowadzenie tego dekretu w całym archiprezbiteracie i jego wykonawcą.

3. TREŚĆ AKT WIZYTACYJNYCH

Marcin Kromer po objęciu rządów w diecezji warmińskiej w roku 1569 w specjalnym liście do księży, powiadamiającym o wyznaczaniu jego osoby na administratora biskupstwa, zapowiedział kontynuowanie wizytacji rozpoczętej za rządów jego poprzednika. Wizytatorem Kromera został miano-

³³ Tamże, k. 239—242, 245—248, 251 i 254.

³⁴ Tamże, k. 3 nadliczb.

³⁵ ADWO, Archiwum Biskupie, A 88: Akta Kurii, k. 34—37.

³⁶ Tamże, k. 36v.

³⁷ Tamże, k. 36v—37; J. Obłąk: *Wprowadzenie uchwał soboru trydenckiego na Warmii. Obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych*, w: *Księga pamiątkowa jubileuszu Seminarium Duchownego w Tarnowie*, Tarnów 1972, s. 239 i nn.

wany Walenty Sculteti, proboszcz i archiprezbiter okręgu fromborskiego³⁸. Również sam tytuł protokołu wizytacyjnego informuje o wizytatorze. „W imię Pana. Amen. Wizytacja kościoła parafialnego w mieście Tolkmicko, archiprezbiteratu fromborskiego, z mandatu najprzewielebniejszego pana Marcina Kromera, koadiutora biskupstwa warmińskiego, przez Walentego Scultetiego, proboszcza fromborskiego i archiprezbitera tej diecezji”³⁹. Kromer ściśle przestrzegał uchwał i postanowień soboru trydenckiego, albowiem do wizytowania okręgu fromborskiego wyznaczył archiprezbitera tego rejonu⁴⁰.

Niestety, ani list Marcina Kromera do duchowieństwa diecezji, ani protokoły wizytacyjne nie wspominają i wyraźnie nie mówią o pisarzu, który towarzyszył wizytatorowi. Jedynie na podstawie notatki sporządzonej na końcu protokołu z wizytacji parafii Tolkmicko można przypuszczać, że pisarzem wizytacji w archiprezbiteracie fromborskim był niejaki Laskowski „scriba”, który „in ecclesiam venit”⁴¹. Ten sam pisarz towarzyszył Walentemu Scultetiemu w czasie wizytowania parafii archiprezbiteratu fromborskiego. Za tym przemawia identyczny sposób sporządzania protokołów wizytacyjnych⁴².

Do zwizytowania archiprezbiteratu dobromiejskiego Marcin Kromer delegował innych duchownych, wydając w tej sprawie specjalny dekret 15 lipca 1572 roku⁴³. Wizytatorami zostali: Samson z Woryn, oficjał i kanonik warmiński oraz Jakub Homer, archiprezbiter i proboszcz lidzbarski. Również akta wizytacyjne wyraźnie wymieniają delegatów biskupich: „16 lipca 1572 roku Pańskiego. Przewielebny pan Samson z Woryn doktor obojga prawa, kanonik i oficjał warmiński z czcigodnym panem Jakubem Homerem, archiprezbiterem lidzbarskim — wizytatorzy, z ustanowienia najprzewielebniejszego pana Marcina Kromera, koadiutora biskupstwa warmińskiego...”⁴⁴. Także i w tym wypadku nie mówi się wyraźnie o wyznaczeniu specjalnego „notarii publicii”, który towarzyszyłby delegatom biskupim w czasie podróży wizytacyjnej.

Omawiane protokoły wizytacyjne rozpoczynają się inwokacją dewocyjną: „W imię Pana. Amen”. Po czym wymienia się wizytowany kościół parafialny,

³⁸ Walenty Sculteti urodził się w 1533 roku. W 1565 r. otrzymał nominację na komendariusza w Bludowie, będąc jednocześnie proboszczem we Fromborku. W 1573 r. został dziekanem fromborskim i kaznodzieją katedralnym. Zmarł we Fromborku w 1578 r. (*Ermländische Zeitung*, t. IV, s. 177, 184, 212, 336, 338).

³⁹ ADWO, Archiwum Biskupie, B 3: Opisy kościołów i wizytacje, k. 221 — „In nomine Domini. Amen. Visitatio ecclesiae parochialis in oppido Tolkmith archipresbyteratus Frauenburgensis, de mandato reversendissimi domini Martini Cromeri Episcopatus Varmiensis coadiutoris, et per dominum Valentinum Sculteti parochum Frauenburgensem et eiusdem dioecesis archipresbyterum”.

⁴⁰ *Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et constitutiones synodorum...*, t. 1, Posenaniae 1883, s. 139; *Concilium Tridentinum*, t. 6, pars 3, vol. 1, s. 184—185; A. Tomczak: *Kancelaria*, s. 47.

⁴¹ ADWO, Archiwum Biskupie, B 3: Opisy kościołów i wizytacje, k. 230v — Notatkę poczyniono innym charakterem pisma niż cały protokół. To jeszcze bardziej utwierdza w przekonaniu, iż protokoły wizytacyjne przed oddaniem ich do kancelarii były przepisywane na czysto albo w kancelarii biskupiej, albo przez innego pisarza. Przypuszcza się, że wspomnianą notatkę poczynił „Laskowski scriba” po sprawdzeniu czystopisu protokołu wizytacyjnego.

⁴² ADWO, Archiwum Biskupie, B 3: Opisy kościołów i wizytacje, k. 221—238.

⁴³ Tamże, k. 239.

⁴⁴ Tamże, k. 239: „Die 16 iulii, anno Domini 1572 reverendus dominus Samson a Worain, iuris utriusque doctor, canonicus et officialis Varmiensis, ac venerabilis dominus Jacobus Homer, archipresbyter Heilsbergensis, a reverendissimo domino Martino Cromero Episcopatus Varmiensis coadiutore visitatores...”.

inicjatora, delegata wizytującego daną miejscowość wraz z podaniem jego godności i stanowiska, a także dokładną datę odbycia wizytacji⁴⁵. Po określeniu czasu i miejsca akcji wizytacyjnej, Walenty Sculteti — wizytator archiprezbiteratu fromborskiego dokonywał ogólnego przeglądu kościoła parafialnego ze szczególnym uwzględnieniem ołtarza i tabernakulum. Następnie przedstawił stan zachowania i troskę proboszcza o baptisterium czyli chrzcielnicę. W dalszej kolejności zajmował się ołtarzem głównym — „altare maius”, zakrystią i ołtarzami bocznymi znajdującymi się w świątyni. Po omówieniu spraw dotyczących kultu, Sculteti przedstawił kwestie dotyczące organizacji życia parafialnego, a mianowicie: podał krótko życiorys proboszcza, jego pochodzenie i drogę do probostwa. Do urzędu proboszczowskiego wyznaczano ściśle określone beneficjum, o którym bardzo zwięźle traktuje protokół w dalszej części, np.: „Inventarium parochiae post obitum Fabiani domino Gasparo Gundlero parochi traditum atque consignatum”⁴⁶. Dość lapidarnie opisano działalność szkoły parafialnej. O życiu parafialnym świadczyła ilość bractw działających przy danym kościele, dlatego też sporo miejsca poświęcano temu zagadnieniu w czasie wizytacji. Po zrelacjonowaniu najważniejszych kwestii życia parafialnego, autor protokołu pokrótce omówił działalność ewentualnie istniejącego na terenie parafii szpitala — w przypadku Tolkmicka poza murami (extra oppidum)⁴⁷. Ostatnim punktem każdego protokołu wizytacyjnego dotyczącego archiprezbiteratu fromborskiego był nagłówek „Schismatici”. W tym punkcie wizytacja informuje imiennie o każdym niesubordynowanym wiernym wraz z krótką jego charakterystyką. Na przykład tak określono winę jednego z obywateli tegoż miasta: „Lambert Gross, mieszkaniec Tolkmicka nazwał swojego proboszcza wilkiem i złym pasterzem. Od długiego czasu upominany odnośnie prawdziwej wiary, prosił o czas do namysłu”⁴⁸.

Wizytator zdając sprawozdanie z wyników kontroli parafii wiejskich nie oddzielał w tekście protokołu fragmentów dotyczących poszczególnego zagadnienia. Nie zapowiadał tych zagadnień specjalnym nagłówkiem. Po prostu protokół wizytacyjny jest ciągłym opowiadaniem z tym, że relacja o kolejnym zagadnieniu zawsze rozpoczyna się od nowej linii⁴⁹. Bywało również tak, że ważniejsze sprawy anonsovano uwagą na marginesie protokołu, np. „Fraternitas”, „Redditus ecclesiae”⁵⁰.

Relacje z wizytycji przeprowadzanych w archiprezbiteracie dobromiejskim nieco odbiegają układem od akt wizytacyjnych archiprezbiteratu fromborskiego. Ten protokół wizytacyjny można podzielić na część wstępną i zasadniczą. W części wstępnej pojawia się szczegółowa informacja o przybyciu komisji wizytacyjnej do Dobrego Miasta i publicznym odczytaniu dekretu nominacyjnego wydanego przez koadiutora warmińskiego. Część zasadnicza zawiera sprawozdania z rozmów przeprowadzonych z poszczególnymi kanonikami kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście. Następnie prace wizytatorów skupiały się na przeglądzie biblioteki, a także źródłach utrzymania członków

⁴⁵ Tamże, k. 221.

⁴⁶ Tamże, k. 228.

⁴⁷ Tamże, k. 238.

⁴⁸ Tamże, k. 230: „Lampertus Gross, civis Tolkmittensis, nominavit parochum suum lupum et non verum pastorem; diu admonitus de vera religione, petiit deliberandi spatium”.

⁴⁹ Tamże, k. 231—234.

⁵⁰ Tamże, k. 234—236.

kapituły. Ostatnie punkty protokołu odnoszą się do „*visitatio scholae*” oraz „*visitatio vicariorum et domus illorum*”. I dopiero po załatwieniu tych spraw dotyczących kolegiaty przechodzi się do części zatytułowanej: „*Examen aeditui et visitatio sacrarii*”⁵¹.

Niżej umieszczona tabela przedstawia przebieg wizytacji diecezji za lata 1565—1572:

Lp.	Nazwa parafii w ADWO, B 3	Nazwa parafii — obecna	Data wizytacji	Karty
1.	Tolkmitz	Tolkmiecko	5—6.05.1572 r.	221—230v
2.	Newkyrch	Pogrodzie	7.05.1572 r.	231—234
3.	Bludau	Bludowo	22.06.1572 r.	234—236
4.	Gudstadt	Dobre Miasto	16—19.07.1572 r.	112—121 237—259

W powyższym zestawieniu dat wizytacji poszczególnych parafii zastanawia rozpiętość czasowa, która dochodzi aż do półtora miesiąca. Najprawdopodobniej w tym czasie Walenty Sculteti wizytował inne parafie archiprezbiteratu fromborskiego, których protokoły, niestety, nie zachowały się do naszych czasów. Za powyższym przemawia też fakt, że W. Sculteti zwizytował tylko trzy parafie swojego archiprezbiteratu. Nie odnaleziono również protokołów wizytacyjnych pozostałych parafii rejonu fromborskiego w części dokumentacji, która powstała po wizytacjach przeprowadzonych z polecenia kardynała S. Hozjusza⁵². Można zatem stwierdzić, że Sculteti przeprowadził wizytację w całym archiprezbiteracie fromborskim, ale akta wizytacyjne z pozostałych parafii zaginęły.

Samson z Woryn i Jakub Homer istotnie przeprowadzili wizytację tylko w parafii i kolegiacie w Dobrym Mieście. Z czasów bowiem M. Kromera, protokoły wizytacyjne innych parafii archiprezbiteratu dobromiejskiego znajdują się w pierwszej części omawianej księgi, która pozostała po S. Hozjuszu⁵³.

II. AKTA WIZYTACJI GENERALNEJ 1581—1582

1. TYTUŁ KSIĘGI

Drugi tom protokołów wizytacyjnych Marcina Kromera należałoby określić następująco: Akta wizytacji generalnej diecezji warmińskiej przeprowadzonej w latach 1581—1582 na polecenie biskupa Marcina Kromera. Nie wiadomo czy przy pierwszym opracowaniu tej księgi wizytacji zatytułowano ją, gdyż do naszego czasu nie przetrwał tytuł oryginalny. Księga posiada tytuł pochodzący z połowy XIX w. Skomponował go Marcin Saage następująco: „*Acta visitationis generalis ecclesiarum Episcopatus Varmiensis 1581*”⁵⁴.

⁵¹ Tamże, k. 258v—259.

⁵² Tamże, k. 1—221.

⁵³ Tamże. Spis zwizytowanych parafii za Stanisława Hozjusza podaje dodatek do tego artykułu.

⁵⁴ ADWO, Archiwum Biskupie, B 2: Opisy kościołów i wizytacje, k. 1 nlb.

2. OPIS ZEWNĘTRZNY AKT

Omawiany tom protokołów wizytacyjnych z lat 1581—1582 posiada sygnaturę B 2, a znajduje się w zbiorach Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie w zespole AB — Archiwum Biskupie. Zasadniczy trzon protokołów wizytacyjnych został wykonany w języku łacińskim, ale również pisano je w niemieckim. W tym drugim języku zostały spisane wszystkie inwentarze zamieszczone w protokołach⁵⁵. Jest to księga in folio o wymiarach 340×220 mm. Na początku księgi znajduje się kilka kart nie foliowanych, a cały tom liczy 509 kart numerowanych. W omawianym tomie brak 73 kart, od 26 do 99⁵⁶.

Ponieważ tom B 2 pochodzi i powstał za rządów jednego biskupa, stąd należy dokonać jego podziału według treści. Można tu wydzielić część wstępną i zasadniczą. W części wstępnej, nie foliowanej, wpisano alfabetyczny wykaz miejscowości zwizytowanych w trakcie podróży wizytatorów po diecezji; umieszczono też w tej części drugi spis parafii, ale tym razem według poszczególnych archiprezbiteratów⁵⁷. W części zasadniczej, liczbowanej, znajdują się protokoły wizytacyjne poszczególnych archiprezbiteratów — fromborskiego, pieniądzeńskiego, orneckiego, lidzbarskiego, dobromiejskiego i jeziorańskiego⁵⁸. Protokoły te jednak nie są ułożone ściśle według archiprezbiteratów, ale według kolejności wizytowania poszczególnych parafii. Nie odnaleziono w tym tomie protokołów wizytacyjnych następujących archiprezbiteratów: elbląskiego, braniewskiego, biskupieckiego i reszelskiego⁵⁹. Należy przypuszczać, że protokoły z tych archiprezbiteratów po prostu zaginęły. O tym przekonuje brak 73 kart, o których była mowa, oraz alfabetyczny spis parafii, w którym przy poszczególnych miejscowościach podano kartę księgi wskazującą na miejsce protokołu wizytacyjnego. Najprawdopodobniej dopiero po zaginięciu tej partii protokołów wizytacyjnych reszta została oprawiona w jedną księgę, ale już po raz drugi. Za tym przemawia fakt podawania przy konkretnej parafii kart księgi wizytacyjnej, których już nie było.

Wszystkie protokoły wizytacyjne, pomijając karty później doklejone i inne sporadyczne wyjątki (o czym niżej), zostały napisane jedną ręką. Sporządził je notariusz Marcina Kromera Stanisław Orzech. Inaczej mówiąc jest to czystopis, zredagowany przez Orzecha na podstawie brudnopisu komisji wizytacyjnej przekazanego kancelarii „curiae episcopalis”. S. Orzech był członkiem personelu tejże kancelarii biskupiej.

Stanisław Orzech solidnie podszedł do swojej pracy i starał się dokładnie

⁵⁵ Tamże, k. 3, 25, 159.

⁵⁶ Tamże, k. 26—99.

⁵⁷ Tamże, karty nlb.

⁵⁸ Tamże, k. 1—26v i 99—107: archiprezbiterat fromborski; k. 108—151: archiprezbiterat pieniądzeński; k. 151—203: archiprezbiterat ornecki; k. 204—251: archiprezbiterat lidzbarski; k. 251v—402: archiprezbiterat dobromiejski; k. 402v—509: archiprezbiterat jeziorański.

⁵⁹ ADWO, Archiwum Biskupie, B 1a: Opisy kościołów i wizytacje — Descriptio Episcopatus Varmiensis auctore Martino Cromero episcopo Varmiensi, kart 462. Tu M. Kromer podaje następujący zestaw archiprezbiteratów diecezji warmińskiej: Frauenburg (Frombork), Elbing (Elbląg), Braunsberg (Braniewo), **Creisburg** (?), Wormditt (Orneta), Melsack (Pieniężno), **Preisseilavien** (Hawa Pruska), Gutstadt (Dobre Miasto), Heilsberg (Lidzbark), **Bistergen** (?), **Fridlanden** (?), Reselien (Reszel), **Schuppenpilen** (?), **Bischofsbergk** (Biskupiec). Archiprezbiteraty podkreślone, tzw. pruskie, leżały w wielkiej diasporze. M. Kromer potraktował poszczególne jednym słowem „vacat”.

wywiązać z poleconego zadania. Zdarzają się jednak przypadki, że pod nagłówkiem nie umieszczal nic. Zapewne czynił tak ze względu na brak materiału lub w oczekiwaniu na jego wpływ do kancelarii w najbliższym czasie. Na przykład miejsce puste znajduje się pod nagłówkiem „De capella in Crossen — praedia”⁶⁰. Czasem też bardzo krótko i lapidarnie kwitawano całą sprawę. Konkretnie pod punktem odnoszącym się do inwentarzy ołtarzy w kościele filialnym parafii orneckiej w Opinie odnotowano następujące zdanie: „Revisum est, inventarium sui altaris, et concordat cum inventario superioris visitatio”⁶¹.

Na całej długości omawianego tomu wizytacyjnego spotyka się, na marginesie, znak + (krzyżyk), który był stawiany ręką Marcina Kromera. Jest to potwierdzenie tego, że wypracowana w kancelarii „curiae episcopalis” księga wizytacji była osobiście sprawdzana przez ordynariusza diecezji. Kromer czytając dzieło naniósł wiele uwag tekstowych. Na przykład w protokole dotyczącym parafii Pieniężno dopisał „Breviarium novum a me donatum ecclesiae, ubi est”⁶². Zdarzało się, że biskup M. Kromer wskazywał na brak jakiegoś zagadnienia i wtedy po prostu dopisywał nagłówek, który winien być uzupełniony w późniejszym czasie, np: „Visitatio scholae”⁶³. Spotyka się także często uzupełnienia całych ustępów dokonanych osobiście przez Kromera. I tak opracował on następujące tytuły: redditus hospitalis Frauenburgensis, domu conventualis Heilsbergensis, examen organistae Gudstatensis, ratio vitricorum, de capella s. Nicolai⁶⁴. W niektórych miejscach dopisywał swoje własne uwagi do tego, co zebrał S. Orzech. Tak uczynił w przypadku wizytacji w parafii Bażyny w dekanacie orneckim oraz w wielu miejscach protokołu wizytacyjnego parafii Orneta, Lidzbark, Dobre Miasto⁶⁵. Do opisu kaplicy w Krośnie koło Ornety dodał: „In hac capella contra statuta synodalia hic abusus invuluit, quod pueri ministrantes ad altare sacerdoti sacrum operanti nullo utantur superpelicio. Capellani rogati causam, dixerunt nullum in hoc sacello extare eiusmodi parvum superpelicium, quod ad formam pueri quadrare potest”⁶⁶.

Oprócz tych dwóch charakterów pisma — Stanisława Orzecha i biskupa Marcina Kromera — spotyka się również inne. Zawsze tam, gdzie występują wszelkiego rodzaju inwentarze — np. „inventarium ecclesiae parochialis Frauenburgensis” został sporządzony w języku — niemieckim⁶⁷. Tak samo przedstawia się sprawa z inwentarzem kościołów w Tolkmithen (Tolkmicko), Plastwigg (Płoskinia), Wormitt (Orneta), Heilsberg (Lidzbark), Wargitten (Worgity), Stolcenhagen (Kochanówka), Reichenberg (Kraszewo), Gudstadt (Dobre Miasto)⁶⁸. Wszystkie wymienione wyżej inwentarze pochodzą z czasu przeprowadzania wizytacji w poszczególnych parafiach. Zostały one niejako żywcem wciągnięte do akt protokołów wizytacyjnych, aby były bardziej wia-

⁶⁰ ADWO, Archiwum Biskupie, B 2: Opisy kościołów i wizytacje, k. 200a.

⁶¹ Tamże, k. 202a.

⁶² Tamże, k. 115, 206, 213, 251, 316a.

⁶³ Tamże, k. 246a: parafia Stolcenbagen.

⁶⁴ Tamże, k. 15a, 226, 311, 313, 314.

⁶⁵ Tamże, k. 152a, 169, 173; Lidzbark — k. 213, 225—225a; Dobre Miasto — k. 301—302a.

⁶⁶ Tamże, k. 202.

⁶⁷ Tamże, k. 3.

⁶⁸ Tamże, k. 25, 99a—100a, 154, 161, 170, 206a, 244a, 246a, 249a, 285—289.

rygodne, gdyż dokonywano spisu rzeczy wobec członków komisji wizytacyjnej⁶⁹.

Księga akt wizytacyjnych za lata 1581—1582 została oprawiona w tekturę i brązową skórę przypuszczalnie w XVIII wieku. W oprawie są wyraźnie widoczne, w czterech miejscach, szczątki wiązań. Protokoły są zachowane w dobrym stanie. Nie ma śladów dawnych, starych sygnatur.

Nie foliowane karty części wstępnej zawierają dwa spisy treści rękopisu: alfabetyczny i parafii według archiprezbiteratów. Przypuszcza się, że zostały one sporządzone przez różnych autorów-archiwistów na przestrzeni XVII i XVIII wieku.

Wizytacja generalna diecezji warmińskiej z lat 1581—1582 była aktem przygotowującym synod diecezjalny w Lidzbarku, który miał się odbyć w dniach 24—28 czerwca 1582 roku⁷⁰. Zapewne dlatego nie spotyka się w protokołach wizytacyjnych tzw. zaleceń powizytacyjnych. Z zasady wydawał je ordynariusz diecezji, ale w tym wypadku naprawą błędów ujawnionych w trakcie wizytowania poszczególnych parafii miał się zająć synod diecezjalny⁷¹. Wiele dekretów powizytacyjnych wydawano oddzielnie do poszczególnych parafii⁷².

3. TREŚĆ RĘKOPISÓW WIZYTACYJNYCH

Biskup Marcin Kromer w liście okólnym do duchowieństwa diecezji warmińskiej z 20 kwietnia 1581 roku obwieścił wizytację generalną i mianował swoich delegatów do wykonania tego zadania. Kromer tak pisał: „Czcigodnych panów Jana Kreczmera, kanonika warmińskiego i kanclerza naszego, ojca Jana Schonoviusa z Kolegium Towarzystwa Jezusowego w Braniewie, teologa i profesora, zamiast nas delegujemy i wkładamy ten obowiązek, aby niebawem pod koniec maja albo na początku miesiąca czerwca mogli wyruszyć...”⁷³. Również same protokoły wizytacyjne, a w szczególności tzw. inwentarze, wyraźnie powołują się i wymieniają wizytatorów parafii⁷⁴. Niestety, akta wizytacyjne i list M. Kromera „Promulgatio visitationis” milczą zupełnie o pisarzu. Zatem dobieranie „notarii publici”, który wspomagałby komisję w czasie wizytacji, leżało w gestii członków delegacji biskupiej. Na pewno pisarzem wizytacyjnym nie był Stanisław Orzech, który sporządził indukę, ale raczej ktoś inny z personelu kancelaryjnego, byleby tylko po-

⁶⁹ Tamże, k. 3: „Inventarium ecclesiae parochialis Frauenburgensis renovatum anno Domini 1581, 22 septembris in praesentia (podkreślenie moje — J. W.) reverendi domini Joannis Creczmeri, canonici Varmiensis et cancelarii reverendissimi domini episcopi Varmiensis, nec non reverendii patris Joannis Schonoviani, theologi Societatis Jesu”.

⁷⁰ J. Sojka: *Ustawodawstwo synodalne*, s. 350.

⁷¹ ADWO, Archiwum Biskupie, A 88: Akta Kurii, k. 106—126 — brak. Być może, iż właśnie te zaginione karty zawierały dekrety reformacyjne po wizytacji biskupiej. Karta 106 zawiera ostatnie informacje z 1581 roku, a na k. 126 spotyka się pierwsze rozporządzenie biskupa do duchowieństwa z 1584.

⁷² Por. paragraf o rejestrach biskupa M. Kromera.

⁷³ ADWO, Archiwum Biskupie, A 88: Akta Kurii, k. 105 — „Venerabilibus dominis Joanni Creczmero, canonico Varmiensi et cancellario nostro, et patri Joanni Schonoviano, Societatis Jesu Collegii Brunsbergensis theologo et professori, quos vices nostras delegavimus, eisque iniunximus, ut mox sub finem maii, vel initium iunii, mensis proxime venturi...”.

⁷⁴ Por. przyp. 69.

siadał kwalifikacje notariusza publicznego. Można wziąć pod uwagę inną ewentualność — wizytatorzy mogli prosić na swego sekretarza przygodnych notariuszy publicznych zatrudnionych w terenie. Nieobecność S. Orzecha w czasie sporządzania protokołu wizytacyjnego parafii potwierdza znaczna ilość poprawek naniesionych przez biskupa Marcina Kromera. Gdyby S. Orzech uczestniczył osobiście w wizytacjach jako notariusz, zapewne wiele spraw mógłby sam zaobserwować i następnie wnieść swoje spostrzeżenia do protokołów w trakcie dokonywania ostatniej redakcji akt wizytacyjnych.

Schemat omawianych zagadnień w protokołach wizytacyjnych lustrwanej parafii jest w głównych zarysach ten sam. Każdy protokół akt wizytacji generalnej zawiera bardziej czy mniej szczegółowe omówienie następujących zagadnień: inwentarz tabernakulum (inventarium ciborii), chrzcielnica (baptisterium), inwentarz kościoła (inventarium ecclesiae), księgi kościelne (libri ecclesiae), rozmowa z parafianami (examen parochianorum), rachunki kościoła (ratio ecclesiae), rozmowa z proboszczem (examen parochi), o dochodach proboszcza (de redditibus parochi), rozmowa z nauczycielem (examen ludimagistri)⁷⁵. Tak zwarta treść protokołu była zawsze poprzedzana tytułem, nagłówkiem, w którym wyszczególniano parafię, jej przynależność do archidiecezji, a także podawano tzw. „ius patronatus” czyli prawo patronatu nad kościołem. Na marginesie tegoż tytułu zamieszczano datę rozpoczęcia wizytacji w danej parafii⁷⁶. Czas pobytu komisji wizytacyjnej w danej parafii zależał od jej wielkości, gdyż wielość spraw przedłużała wizytę. Omawiane protokoły z wizytacji zawierają czasem całe dekrety dotyczące jakiegoś zagadnienia danej parafii. Ograniczano się raczej do zrelacjonowania sprawy w formie opowiadania.

Niżej zamieszczona tabela obrazuje przebieg wizytacji generalnej odbytej w latach 1581—1582⁷⁷:

L.p.	Nazwa parafii w ADWO, B 2	Nazwa parafii — obecna	Data wizytacji	Karty
1.	Frauenburg	Frombork	22—25.09.1581 r.	1—23v
2.	Tolkemite	Tolkarnicko	26.09.1581 r.	24—26v
3.	Neikirch	Pogrodzie		33
4.	Bludau	Bludowo		37
5.	Rautenbergk	Żelazna Góra		41
6.	Titmansdorff	Chruściel		46
7.	Pitelkau	Pierzchały		48
8.	Schalmia	Szalmia		56
9.	Brunsborgk	Braniewo		57
10.	Plastwigk	Płośkinia	11.10.1581 r.	99—103v
11.	Tolksdorff	Tolkowo	12.10.1581 r.	104—107
12.	Peterswaldt	Piotrowiec	13.10.1581 r.	108—112
13.	Melsack	Pieniężno	15—17.10.1581 r.	113—125v
14.	Laisse	Łajsy	18.10.1581 r.	126—128v

⁷⁵ ADWO, Archiwum Biskupie, B 2: Opisy kościołów i wizytacje, k. 104—108.

⁷⁶ Tamże, k. 1.

⁷⁷ Nazwy miejscowości umieszczono w transkrypcji XVI-wiecznej. Odpowiedniki polskie ustalono na podstawie — S. Rospond: *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej*, Wrocław — Warszawa 1951.

Lp.	Nazwa parafii w ADWO, B 2	Nazwa parafii — obecna	Data wizytacji	Karty
15.	Plautten	Pluty	18.10.1581 r.	129—132
16.	Sonnenwaldt	Zalesie	19.10.1581 r.	132v—133v
17.	Henrikau	Henrykowo	19.10.1581 r.	134—140
18.	Langwald	Długobór	20.10.1581 r.	140v—145
19.	Wusen	Osetnik	22.10.1581 r.	146—150v
20.	Baisen	Bażyńny	23.10.1581 r.	151—152v
21.	Wormditt	Orneta	24—30.10.1581 r.	153—178v
22.	Open	Opin	31.10.1581 r.	179—180v
23.	Mingein	Mingajny		181
24.	Lichtenau	Lechowo		186
25.	Frauentdorff	Babiak		191
26.	Raunau	Runowo		193
27.	Reimerswaldt	Ignalin		195
28.	Heilsberg	Lidzbank	7—14.11.1581 r.	204—229
29.	Roghausen	Rogóż	15.11.1581 r.	229v—233v
30.	Krekolen	Krekole	16.11.1581 r.	234—238v
31.	Wargitten	Worgity	17.11.1581 r.	239—244v
32.	Stolcenhagen	Kochanówka	18.11.1581 r.	245—246v
33.	Reichenbergk	Kraszewo	18.11.1581 r.	247—251v
34.	Peterswaldt	Pietkaszewo	22.01.1582 r.	251v—254
35.	Bern	Bieniewo	22.01.1582 r.	254—259
36.	Arendorf	Lubomino		259
37.	Kalkstein	Wapnik		264
38.	Elditten	Eldyty Wlk.		268
39.	Walffsdorff	Wilczkowo		271
40.	Rogetien	Rogiedle		276
41.	Gudstadt	Dobre Miasto	28.01—4.02.1582 r.	278v—319
42.	Nosbergk	Orzechowo	5.02.1582 r.	319—322
43.	Eschenau	Jesonowo	5.02.1582 r.	322—323
44.	Susenthal	Sętal		323
45.	Munsterberck	Cerkiewnik		327
46.	Glotau	Głotowo		328
47.	Rosengarten	Różynka		331
48.	Quecz	Kwieciewo		332
49.	Heilgenthal	Świątki		336
50.	Scholitten	Skolity		339
51.	Cukendorf	Nowe Kawkowo		340
52.	Jonkendorff	Jonkowo		344
53.	Schonbergk	Wrzesina		346
54.	Ditrichswaldt	Gietrzwałd		349
55.	Schonbruck	Szombruk		352
56.	Grislinsk	Gryżliny	14.02.1582 r.	354—356v
57.	Bertingk	Bartąg	14.02.1582 r.	357—359v
58.	Wutrin	Butryny	15.02.1582 r.	359v—362
59.	Purden	Purda	16.02.1582 r.	362—363v
60.	Cleberck	Klebank	16.02.1582 r.	363v—365
61.	Klakendorff	Klewki	17.02.1582 r.	366—368

Lp.	Nazwa parafii w ADWO, B 2	Nazwa parafii — obecna	Data wizytacji	Karty
62.	Allenstein	Olsztyn	18—21.02.1582 r.	369—385v
63.	Braunswaldt	Brąswald		390
64.	Divitten	Dywity	22.02.1582 r.	386—387
65.	Gotkendorff	Gutkowo	22.02.1582 r.	388—389v
66.	Seibertswaldt	Zegoty?	11.03.1582 r.	399v—402
67.	Franknau	Franknowo	12.03.1582 r.	402v—404
68.	Locau	Tłokowo	12.03.1582 r.	404v—405v
69.	Seheburg	Jeziorany	13—14.03.1582 r.	406—416v
70.	Lemkendorf	Lamkowo	15.03.1582 r.	417—419v
71.	Alt Wartembungk	St. Barczewo	15.03.1582 r.	419v—422v
72.	Wartembungk	Barczewo		423
73.	Bartelsdorf	Bartołty		439
74.	Ramsau	Ramsowo		440
75.	Bischoburck	Biskupiec		444
76.	Besau	Biesowo		448
77.	Laukern	Lutry		453
78.	Bischofstein	Biszynek		457
79.	Schulen	Sułowo		460
80.	Wuselacken	Wozławki		466
81.	Kiwitten	Kiwity		469
82.	Glockstein	Unikowo		474
83.	Schölen	Szyleny		479
84.	Colonia sive Kollen	Kolno		481
85.	Leginen	Leginy		485
86.	Ressel	Reszel		490
87.	Flemingk	Frączki		494
88.	Freitenberck	Radostowo		495
89.	Blauckensche	Bianki		498
90.	Santhoppen	Sątopy	8.05.1582 r.	508v—512v
91.	Sturmhibel	Grzęda	9.05.1582 r.	513
92.	Plausen	Palusy		517
93.	Prassiten	Prosioty		520

Powyższe zestawienie sporządzono na podstawie zachowanych protokołów wizytacyjnych zebranych w tomie B 2 oraz zamieszczonego tam alfabetycznego spisu parafii, które zwizytowano. Ten spis został zrobiony przed zaginięciem wielu protokołów wizytacyjnych parafii przed ich oprawieniem (ponownie) w jedną księgę. Stąd też udało się umiejscowić zaginione protokoły wizytacyjne w szeregu pozostałych z przeprowadzonych wizytacji. Wprawdzie trudno precyzyjnie ustalić datę wizytowania parafii, których protokoły zaginęły. Jednak z tabeli wynika jasno w jakim mniej więcej czasie mogła być tam przeprowadzona wizytacja.

Delegaci biskupa Marcina Kromera podjęli pracę 22 września i kontynuowali ją bez przerwy do 18 listopada 1581 r.⁷⁸ Od 18 listopada do 22 stycznia

⁷⁸ ADWO, Archiwum Biskupie, B 2: Opisy kościołów i wizytacje, k. 1—240. Przepuszczalnie z powodu grasującej zarazy na Warmii wizytację rozpoczęto nie na przełomie maja i czerwca, lecz dopiero pod koniec września.

1582 roku wizytatorzy nie prowadzili wizytacji. Należy przypuszczać, że przerwa ta została spowodowana okresem adwentu oraz Bożego Narodzenia, a także (i to chyba jest najbardziej przekonujący argument) porą roku. W czasie zimy bowiem były trudności w poruszaniu się z miejsca na miejsce dla grupy osób, a poza tym pogoda zimowa wcale nie nastrajała do ochotnego kontynuowania wizytacji. Komisja wznowiła swoją działalność 22 stycznia 1582 i pracowała, z przerwą na święta wielkanocne, do około połowy maja tegoż roku ⁷⁹.

Z powyższego zestawienia parafii zwizytowanych przez komisję wynika, że zaginęły aż 43 protokoły wizytacyjne. Te protokoły znajdowały się na brakujących stronach tomu B 2 wizytacji biskupa Marcina Kromera: 181—203v, 259—278, 323—353v, 390—399, 423—508 oraz 513—521? Należy zaznaczyć, że w końcowej części księgi istnieje nieporządek — najpierw występuje karta 512v, a później 508v. Powyższe braki nie świadczą o przerwach w pracy komisji wizytacyjnej, ale o tym, że owa księga akt w pierwszej fazie po jej spisaniu przez sekretarza Stanisława Orzecha nie była oprawiona. Dokonano tego w znacznie późniejszym czasie, gdy już zaginęła część protokołów.

Nasuwa się także inne spostrzeżenie, które wskazuje na to, że komisja wizytacyjna prawie nigdy nie rozpoczynała wizytowania poszczególnych archidiecezji od ich stolicy, ale od parafii leżącej na skraju dekanatu ⁸⁰. Sprawa była dość prosta: komisja jeździła z parafii do parafii, od kościoła do kościoła, nie bacząc na przynależność danej parafii do archidiecezji, by w ten sposób, pomijając zbędne przejazdy, zaoszczędzić nieco czasu. Stąd też cały tom akt wizytacji generalnej 1581—1582 jest ułożony według trasy wizytacyjnej, a nie jak możnaby się spodziewać zgodnie z przynależnością archidiecezjalną ⁸¹.

III. ZAKOŃCZENIE

Wizytacje kanoniczne parafii, należących do określonego rejonu administracji kościelnej, były znane już od najdawniejszych czasów. Miały one w swym rozwoju historycznym różną formę, przebieg, jak również częstotliwość ich przeprowadzania ⁸². Kościół w Polsce znał również wizytacje kanoniczne już od chwili ugruntowania się chrześcijaństwa na naszych ziemiach ⁸³. Z bie-

⁷⁹ Tamże, k. 247—508a.

⁸⁰ Tamże, k. 101 i 112a, 151 i 153, 251a i 278, 402a—404a. Poza tym pewna część dokumentacji zawartej w aktach wizytacyjnych z lat 1581—1582 jest pochodzenia późniejszego. Zostały one po prostu wklejone do oprawionej już księgi. Pierwsza karta doklejona nieco później, znajdująca się pomiędzy k. 4 i 5, otrzymała paginację 4a. Owa karta pochodzi z 1586 r., albowiem w dolnej jej części widnieje następująca notatka: „Haec omnia ita acta sunt in domo parochiali ecclesiae Frauenburgensis ——. Anno salutis per Christum restauratae M.D.LXXXVI, mense iulio die vero 28°”. Na potwierdzenie prawdziwości sporządzonego aktu podpisuje się Jan Speicherman, kantor warmiński i proboszcz kościoła św. Mikołaja we Fromborku. „Et ego Georgius Mollerus, notarius scripsi et subscripsi. Anno et die ut supra”. W taki sposób podpisem notariusza była zaopatrywana prawie każda z kolejnych kart doklejonych. Tamże, k. 159 — z 1588 roku, k. 161 — z 1588, k. 169a z 20 maja 1586 r., a także k. 170, 225, 326, 361.

⁸¹ Por. tabelę wizytacji zwracając szczególną uwagę na datę jej odbycia.

⁸² [A. Pęski] Ks. A. P.: *Wizyta kościelna*, w: *Encyklopedia kościelna*, t. 31, s. 534—538; [A. Fajęki], X.A.F.: *Wizyta kościelna*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 41, s. 349.

⁸³ S. Librowski: *Wizytacje*, s. 105, 767—776.

giem lat i ze względu na wielką częstotliwość wizytacji ten sposób kontrowania życia religijnego w diecezji bardzo spowszedniał, a w konsekwencji stracił na znaczeniu. Na krótko przed soborem trydenckim faktycznie zaprzestano wizytowania, chociaż podnosiły się głosy o odbudowanie instytucji wizytacji⁸⁴. Ożywienie w tym względzie nastąpiło po reformistycznym soborze trydenckim.

W diecezji warmińskiej można mówić o wizytacjach potrydenckich. Wizytacje warmińskie z lat 1565—1572 i 1581—1582 należą, o czym była mowa wyżej, obok wizytacji diecezji krakowskiej, do pierwszych w Polsce, a nawet w Europie przeprowadzonych po soborze trydenckim. Zapewne kardynał Stanisław Hozjusz i biskup Marcin Kromer, jako kontynuator pierwszej potrydenckiej wizytacji warmińskiej i autor drugiej, napotykali na różne trudności organizacyjne i formalne w związku z zapowiedzianymi wizytacjami. Po prostu chodziło o to, iż musieli wypracować, na podstawie kanonów reformacyjno-wizytacyjnych soboru trydenckiego, nową praktyczną formę i przepisy wizytacyjne. Stąd też w omawianych wizytacjach kromerowskich nie można tak wyraźnie wydzielić wszystkich elementów prawno-liturgicznych, o których wiemy z okresu znacznie późniejszego, np. z wizytacji przeprowadzanych w XVII i XVIII wieku, kiedy to wszystkie elementy wizytacyjne osiągnęły swoje apogeum.

Opierając się na schematach wizytacji, które omówili księża T. Glemma i S. Librowski (krakowskie i wrocławskie), zmierza się do wykazania różnic, jakie istnieją w sposobie wizytowania parafii w kilka lat po soborze trydenckim a wiekiem XVII—XVIII⁸⁵. Pozwoli to w jakimś zakresie ukazać rozwój i zmiany zachodzące w schematach wizytacyjnych — tych, że tak można powiedzieć, prymitywnych i tych najbardziej rozwiniętych. T. Glemma i S. Librowski w schemacie dla wizytacji generalnej, którą przeprowadzali archidiaconi lub wizytatorzy delegowani, mówią o sześciu zasadniczych elementach wizytacji. Na pierwszym miejscu wymienia się zapowiedź wizytacji, drugim elementem było mianowanie wizytatorów, trzecim — wydanie artykułów wizytacyjnych, czwartym — odezwa wizytatorów(a) do duchowieństwa, piątym — wizytacja, spisanie protokołu i wydanie dekretów reformacyjnych oraz szóstym — przekazanie księgi protokołów wizytacyjnych biskupowi.

Rozpatrując schemat wizytacji kromerowskich szczególną uwagę należy zwrócić na wizytację generalną 1581—1582 dlatego, że Marcin Kromer był jej jedynym autorem. Natomiast wizytację z lat 1565—1572 zaprogramował jego poprzednik kardynał Stanisław Hozjusz.

W schemacie wizytacyjnym M. Kromera na pierwszym miejscu występuje edykt biskupa z 5 listopada 1580 roku zapowiadający wizytację generalną z określeniem zakresu spraw podległych kontroli wizytacyjnej⁸⁶. Dalej jednak nie następuje mianowanie wizytatorów, ale wydanie artykułów wizytacyjnych. Za przyjęciem takiej kolejności przemawia fakt, że owe pytania wizytacyjne są umieszczone przed nominacją wizytatorów⁸⁷. Dopiero trzecim aktem wizytacyjnym było mianowanie wizytatorów i określenie czasu rozpoczęcia wizytacji⁸⁸. W schemacie wizytacji kromerowskich nie występuje —

⁸⁴ S. Librowski: *Wizytacje*, s. 107.

⁸⁵ S. Librowski: *Wizytacje*, s. 122—124; T. Glemma: *Wizytacje*, s. 48—96.

⁸⁶ ADWO, Archiwum Biskupie, A 88: Akta Kurii, k. 92—94.

⁸⁷ Tamże, k. 94v—104v.

⁸⁸ Tamże, k. 105—105v.

nie pozostał po nim ślad — element czwarty, a mianowicie odezwa wizytatora do duchowieństwa. Po tych trzech aktach przygotowujących wizytację następuje sama lustracja oraz spisanie protokołów wizytacyjnych. Schematy kromerowskie nie zawierają punktu wydania dekretów wizytacyjnych. Ten punkt schematu przesuwa się na miejsce szóste, kiedy to biskup wydaje dekrety powizytacyjne po przekonsultowaniu sprawy z wizytatorem, który przeprowadził wizytację⁸⁹. Zatem przed wydaniem dekretu powizytacyjnego nastąpiło przekazanie do kurii biskupiej protokołów wizytacyjnych.

Jak powiedziano wyżej, wizytacje kromerowskie zawierają tylko same protokoły wizytacyjne. Odnaleziono indywidualne dekrety reformacyjne skierowane do poszczególnych parafii diecezji. Były one wydawane osobno i część z nich zaginęła, albo też wydawano jeden wspólny, o którym powiedziano wyżej⁹⁰. Akta wizytacji Marcina Kromera zostały ułożone w formie opowiadania ciągłego lub przerywanego odpowiednim nagłówkiem, który informował o dalszej treści sprawozdania dotyczącego konkretnej parafii.

Wizytacji podlegały wszystkie osoby, instytucje i sprawy gospodarczo-ekonomiczne. Słowem wszystko, co miało jakikolwiek związek ze sprawnym i efektywnym działaniem duszpasterskim. Zgodnie z postanowieniem soboru trydenckiego, w wizytacjach kromerowskich nie spotyka się rozstrzygania spraw spornych, napotykanych przy okazji wizytowania parafii, co było kompetencją sądów⁹¹.

DODATEK

Lp.	Nazwa parafii w ADWO, B 3	Nazwa parafii — obecna	Data wizytacji	Karty
1.	Heilsberg	Lidzbark	19.01.1565 r. do 24.01.1565 r.	1—6 136—153
2.	Freidenbergk	Radostowo	2.06.1565 r.	7—9
3.	Wartenburgk	Barczewo	4.06.1565 r.	10—15
4.	Resel	Reszel	7.06.1565 r.	15v—21, 68—69 188—194v
5.	Leginen	Leginy	13.06.1565 r.	22—28
6.	Sturmhebel	Grzęda	14.06.1565 r.	29—30
7.	Santopen	Sątopy	14.06.1565 r.	31—33
8.	Glokstein	Unikowo	15.06.1565 r.	33v—35
9.	Schelin	Szydeny	15.06.1565 r.	35v—36
10.	Colonia	Kolno	16.06.1565 r.	36v—38
11.	Bischnburgk	Biskupiec	18.06.1565 r.	38—40
12.	Besau	Biesowo	19.06.1565 r.	40v—42
13.	Ramsen	Ramsy	19.06.1565 r.	42v—44
14.	Bartelsdorf	Bartołty	20.06.1565 r.	44—44v
15.	Alt. Wartenburgk	Barczewko	22.06.1565 r.	45—47
16.	Flemingk	Frączki	23.06.1565 r.	47v—48
17.	Nosbergk	Orzechowo	23.06.1565 r.	48v—49
18.	Sisental	Sętań	24.06.1565 r.	50—51v

⁸⁹ Tamże, k. 34—37.

⁹⁰ S. Librowski: *Wizytacje*, s. 145.

⁹¹ Tamże, s. 105.

Lp.	Nazwa parafii w ADWO, B 3	Nazwa parafii — obecna	Data wizytacji	Karty
19.	Braunswald	Braswald	25.06.1565 r.	51v—54v
20.	Kleburgk	Klebarck	26.06.1565 r.	61—62v
21.	Klakendorf	Klewki	27.06.1565 r.	63—64
22.	Braunsbergk	Braniewo	9—15.07.1565 r.	65—66, 69—71v 72—93v
23.	Wormdith	Orneta	18—22.07.1565 r.	66—67 99v—110
24.	Melsack	Pieniężno	16—17.07.1565 r.	94—99
25.	Arensdorff	Lubomino	23.07.1565 r.	110v—111v
26.	Colleg. Gudstadt	Koleg. Dobre M.	24—28.07.1565 r.	112—120
27.	Capelle lin Allmiti	Lęgno?	29.07.1565 r.	120v—121
28.	Gudstaten	Dobre Miasto	30.07.1565 r.	121—130
29.	Krekolen	Krekole	30.01.1565 r.?	153—157v
30.	Kivitten	Kiwity		157v—161v
31.	Schalmia	Szalmia	6.09.1565 r.	165—167
32.	Pittelkau	Pierzchały	6.09.1565 r.	168—169
33.	Heiligenthal	Świątki	16.03.1567 r.	170—172
34.	Seheburgk	Jeziorany	27.03.1567 r.	174—181
35.	Bischoffstein	Bisztynek	29.05.1567 r.	182—184/187
36.	Palusen	Palusy	30.05.1567 r.	184—186v
37.	Blumkphe	Blanki?	25.05.1567 r.	195—196
38.	Sesburgtswalde	Żegoty?	26.05.1567 r.	197—198
39.	Locau	Tłokowo	26.05.1567 r.	199—199v
40.	Roghausen	Rogóż	23.05.1567 r.	209v—211v
41.	Warngittenn	Worgity	24.05.1567 r.	211v—213
42.	Reisenberg	Kraszewo	24.05.1567 r.	213v—216v
43.	Allenstein	Olsztyn	30—31.08.1565 r.	brak